

Література

1. Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Пер. с лат. и фр.— М., 1989. — Т. 1. — С. 85–86.
2. Селіванов В. Проблема методологічної об'єднаності вітчизняного правознавства та юридичної практики // Право України. — 1998. — № 2. — С. 38.
3. Гегель Г. В. Философия права: Пер. с нем. — М., 1880. — С. 92.
4. Козюбра М. І. Методологічні проблеми юридичної науки. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 11.
5. Селіванов В. Вказ. твір. — С. 40.
6. Козюбра М. І. Юридична наука і перспективи прогнозування. — К.: Наук. думка., 1980. — С. 31.
7. Оборотов Ю. П. Прогресс в праве // Юридический вестник. — 1997. — № 1. — С. 80–83.
8. Федоренко В. Поняття системи конституційного права України // Право України. — 2000. — № 7. — С. 9.

УДК 340.15 (477)

П. П. Музиченко
кандидат юридичних наук, професор
кафедри історії держави і права ОНЮА

**ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА
ЯК ДЖЕРЕЛО ПІЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА
(СИСТЕМНА ХАРАКТЕРИСТИКА)**

Одним з найважливіших завдань, яке стоїть нині перед вітчизняною історико-правовою наукою є вивчення «правового буття людини на усіх стадіях розвитку цього буття» [1]. Як показує практика дослідження, для отримання повної і об'єктивної картини правової дійсності тієї чи іншої історичної епохи недостатньо одних тільки пам'яток права. Відтворити правове минуле допомагає не стільки вивчення результатів законотворення, скільки знайомство з юридичною практикою, з результатами правозастосування. Невичерпною криницею для вивчення юридичної практики на українських землях у XV–XVI ст. є Литовська Метрика — сукупність різноманітних документів, у тому числі і правових, які виходили з Канцелярії Великого князівства Литовського. Використання досягнень юридичної антропології при опрацюванні Литовської Метрики дасть можливість «розкрити динаміку правової культури» [2], а вивчення правових норм і уявлень, юридичної практики в соціокультурному контексті епохи, як складових частин культури епохи, може наблизити нас до отримання дійсної картини розвитку правової культури на українських землях Великого князівства Литовського. На жаль, історики звикли вивчати сліди, забуваючи про тих, хто їх залишив, пам'ятки права — без тих, хто їх створював, використовував, і без тих, для кого вони створювалися.

Мета цієї статті — привернути увагу дослідників до однієї з найважливіших документальних пам'яток середньовіччя — Литовської Метрики, в загальних рисах висвітлити ті сфери суспільно-політичного і правового буття, які знайшли відображення на її сторінках, з тим, щоб потім, за допомогою

методів юридичної антропології дати реальну картину розвитку правової культури на українських землях Великого князівства Литовського.

Документи, які вносились до Литовської Метрики, були досить різноманітними як за змістом так і за формою. Серед них: нормативні акти (загальноземські, обласні і міські привілеї, устави); грамоти на земельні володіння, на підтвердження володінь; пожалування державних посад; затвердження земельних угод і заповітних розпоряджень; заставні листи на господарські маєтки; судові вирокі та інші судові документи, пов'язані з порушенням, розслідуванням, розглядом судових справ і виконанням вироків; листи до іноземних правителів, міжнародні договори тощо.

Довгий час Литовська Метрика не привертала уваги дослідників. Загальні відомості про цю унікальну історичну пам'ятку правової культури ми знаходимо в роботах С. Пташицького, М. Любавського, І. Лаппо, Ф. Леонтовича [3].

В радянські часи вийшло монографічне дослідження М. Бережкова [4], в якому досить детально характеризувалися майже всі книги Литовської Метрики. М. Бережков критично оцінив дискусію в історичній літературі приводу ідентичності книг-копій з їхніми оригіналами. Історію видання і вивчення Литовської Метрики аналізувала А. Л. Хорошкевич [5]. Новий імпульс дослідженню Литовської Метрики надали наукові доробки литовського вченого Е. Баньоніса [6]. Дослідження Литовської Метрики активізувалося після розпаду СРСР. У 1993 р. у Литві відновлюється видання «Книги записів» [7]. Вченими Вільнюського університету під головуванням С. Лазутки розпочато видання «Книг судових справ» Литовської Метрики. У 1995–2001 рр. світ побачили четверта, шоста, восьма, одинадцята книги. Готується до видання десята книга.

В кінці XVI — на початку XVII ст. з метою кращого збереження книг Литовської Метрики з них зробили копії. Вони були звірені з оригіналом і отримали офіційне підтвердження, що робило можливим їх застосування державними органами. Копії були забезпечені документальними реєстрами. Оригінали Литовської Метрики зберігались у Віленському замку, а копії передали до канцелярії Великого князівства Литовського. Десь у середині XVII століття більшість оригіналів книг зникли. У другій половині XVIII ст. в Варшаві було зроблено спробу впорядкування тих книг Метрики, які залишилися. Їх спорядили новим реєстром змісту, розмістили в певному порядку і пронумерували. На початку XIX ст., вже після третього поділу Польщі, ці книги Литовської Метрики перевезли до Петербурга.

Розміщення матеріалу в книгах Метрики не мало чітко визначеного порядку. Дослідник, який брав до рук книгу Метрики «ніколи на знав наперед, якого характеру документи він у ній зустріне» [8]. С. Пташицький, один з перших дослідників Литовської Метрики, зазначав, що записи до цього документу вносились «без дотримання якого б то не було порядку» [9]. Цей погляд підтримав М. Любавський, коли писав: «Не було ніякого сортування при внесенні документів до книг» [10]. І. Лаппо висунув гіпотезу про існування двох категорій книги. Ті, що велись у «звичному місці збереження» Метрики (у Вільні) — були систематизовані, інші, що «возились за Господарем» під час його робо-

чого пересування країною були змішаними, і до них записувались «акти, абсолютно різні за змістом» [11].

Такий підхід надовго закріпився в археографічній і історичній літературі. Його помилковість першим помітив М. Бережков, який провів детальне дослідження книг-копій і оригіналів і дійшов висновку, що розподіл матеріалу в книгах-копіях не завжди збігався з дійсною структурою Метрики [12]. Той факт, що в окремих випадках до книг вносились документи, які не відповідали їхньому основному змісту, ще не дає підстав говорити про безсистемність книг. Із самого початку ведення книг проводився чіткий розподіл документів за їх змістом між книгами декількох типів: книгами записів, книгами данин, книгами судових справ, книгами публічних справ, книгами переписів, книгами оренд, книгами відправлень, книгами посольств. Аналіз текстів показує, що для кожної з цих категорій книг характерна єдність змісту, яка порушувалася лише епізодично.

Вивчення і всебічний аналіз змісту цих книг з використанням методів історичної антропології допомагає в розкритті саме людського виміру історії. Так, у «Книгах записів» вміщені переважно оригінали і копії великокнязівських жалуваних грамот, виданих литовським, білоруським, українським, польським та іншим феодалам на землеволодіння, села і місцеве населення. Значна частина цих документів свідчить про зростання феодального землеволодіння на Україні, консолідацію пануючої верстви населення, формування у певній мірі правової держави, але тільки для шляхетської еліти. В них також є солідний фактичний матеріал про економічне і політичне становище різних українських земель, повинності селян, міщан та інших категорій населення. «Книги записів» дають можливість слідкувати за нормативною динамікою у контексті соціальної активності, яку в загальному вигляді можна визначити як «об'єктивну потребу у відшуканні міри вільної поведінки і наданні правової якості відносинам між людьми» [13]. На це вказують документи, вміщені у книгах № 6, 7, 9, 11, 12, 14, 17, 25, 27, 31, 38 та багато інших.

Досить різноманітні документи зосереджені в «Книгах публічних справ». Слід нагадати, що в Литовсько-Руській державі існував порядок, згідно з яким кожний землевласник юридично зобов'язаний був звертатися до Господаря і просити дозволу передати або продати частину свого земельного володіння іншому землевласнику. Господар майже ніколи не відмовляв шляхті у задоволенні їхніх прохань, усі рішення у цих справах записувалися до «Книг публічних записів». До них заносилися також копії документів про відписування шляхтою своїх земельних володінь спадкоємцям, близьким і далеким родичам, знайомим, церквам, монастирям тощо. Деякі документи свідчать про купівлю і продаж магнатами та шляхтою земельних володінь з селами, місцевими жителями і їхніми повинностями. Всі ці зміни в землеволодінні знайшли своє підтвердження у господарських жалуваних грамотах. У «Книгах публічних прав» зустрічаються також документи, які свідчать про розвиток різних галузей ремесла і промислів, розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розміри державних податків, натуральної і грошової ренти, виконання селяна-

ми панщини та інших трудових повинностей, втечі селян від власників, соціальні виступи сільського населення тощо.

У «Книгах переписів» також зосереджені різні за своїм змістом і призначенням документи. У них є відомості про розміри і характер землеволодіння і землекористування, про адміністративне управління, становище міського і сільського населення, самоврядування у містах і містечках, оборонні споруди. У цих книгах часто зустрічаються документи дипломатичного характеру, які показують характер взаємовідносин Великого князівства Литовського з Польщею, Московською державою, Кримським ханством та іншими країнами. В них знаходимо чималий матеріал про грабіжницькі напади кримських татар на українські землі, про запорозьке козацтво, втечі селян на південь країни, заснування там нових поселень тощо.

Важливе місце поміж книг Метрики посідають «Книги данин». За загальним обсягом вони рівні «Книгам посольств» і значно переважають книги інших категорій. Величезна кількість цих книг пояснюється тим, що за Казимира і Олександра до «Книг данин» заносилися і судові справи. Документи, які не відповідають призначенню, назві і загальному змісту цих книг, зустрічаються тут частіше, ніж в інших книгах. Серед документів, які заносилися до «Книг данин» важливе місце займали «данини» законодавчого характеру: привілеї загальноземські, обласні, міські, національним і віросповідним групам населення. У привілеях викладались права і переваги, які дарувались Господарем його підданам, що вже було підставою для внесення таких документів до «Книг данин». Більшість документів у цих книгах складають «данини» на земельні володіння і на права, які безпосередньо пов'язані із землеволодінням. Як правило, такі документи мали форму листів: листи про надання земельних володінь (в отчину, до живота, до волі тощо); листи про надання прав на проведення ярмарків, торгів, на заведення корчем, на стягнення митних податків тощо; листи про надання податкових пільг; листи про заставу господарських маєтків; листи про звільнення тяглового населення маєтків від підсудності господарським вряdnикам; листи про дозвіл і затвердження переходу маєтків від одного власника до іншого тощо. До «Книг данин» вносились також документи про надання і підтвердження посад, листи на «вряди» (призначення на посади в місцевому управлінні), листи на звільнення від митних платежів, листи волостям і містам на податкові та інші пільги.

Головний зміст «Книг оренд» складають документи, які оформляють оренду (продаж): листи місцевим вряdnикам про вчинений продаж; акти про прийняття звітів (лічби) орендаторів; визнані листи орендаторам про виплату ними грошей тощо. У XVI ст. позначилася тенденція вносити до «Книг оренд» документи про діяльність державної скарбниці, що вело до перетворення цих книг у загальні актові книги скарбниці. Той факт, що до нашого часу дійшло дуже мало копій «Книг оренд» говорить про те, що вони містили матеріал менш важливий, ніж інші книги, тому про їх збереження не дуже піклувались.

«Книги посольств», як уже вказувалось, були одними з найбільших за об'ємом і містили документи про відносини Великого князівства Литовського

з іншими державами: промови послів литовських і чужоземних; «науку» послам; охоронні листи послам; відповіді послам; поточні листи дипломатичного листування; листи, які оформляли міжнародні відносини і фіксували взаємні обов'язки держав (листи докончальні, перемирні, присяжні). Зустрічаються в цих книгах і записи пов'язані з обміном посольствами, а також документи, в яких Велике князівство Литовське не було однією з сторін угод, але було захищене у їхньому змісті.

Поміж кількох сотень книг Метрики найбільш важливими для історичної антропології є акти «Книг судових справ», які дають достовірну картину правового становища населення у Великому князівстві Литовському, а також змальовують судоустрій і судочинство. Використання історико-антропологічного підходу при вивченні документів цих книг надає широкі можливості побачити людину як центр світобудови у її «ставленні до світу права і до самої себе як «юридичної істоти», а ще точніше до конкретної історичної людини з її досвідом і способом поведінки, зумовленої культурою часу» [14]. Більшість документів у цих книгах мають форму «листів» і записів «для пам'яті». Усі листи писалися від імені Господаря. У першу чергу це листи-вироки, які отримували сторони після розгляду судом справи по суті. До книг заносилися і інші господарські листи, які мали відношення до розгляду судових справ: листи про відстрочку розгляду справи, про призначення полюбовних суддів для розгляду земельної справи на місці, про призначення віжів для обстеження обставин справи на місці, про призначення дільчих для розділу майна за судовим рішенням; листи відповідачам (про явку до суду, про виконання постанов суду); листи воєводам, старостам, державцям (про розслідування справи на місці, про виконання вироку). Запис «для пам'яті» являв собою протокол розгляду справи і винесеного судом рішення. Іноді він фіксував окремі моменти судового процесу (відстрочення розгляду справи Господарем, неявку сторони в призначений термін до суду тощо). Крім документів судового змісту до «Книг судових справ» заносилися рішення Господаря і Пани-ради із загальних питань права і судочинства. Ці книги містять численні судові скарги, які надходили до канцелярії господарського суду, переважно від панів і шляхти, а іноді і від багатих жителів міст. Дуже рідко в цих книгах зустрічаються скарги сільських громад, дворищ і окремих селян. На деякі скарги представників панівного стану у книгах є рішення господарського суду. Здебільшого скарги панів і шляхти стосувалися землеволодіння, прав на села, на селян, феодалної ренти. У багатьох скаргах є фактичні відомості, які свідчать про посилення соціальної диференціації, про тяжке соціально-економічне становище різних груп сільського і міського населення. Найважливіші документи з історії судочинства безпосередньо на українських землях зосереджені в книгах № 10, 14, 15, 17, 23, 27.

Таким чином, *вивчення цих документів відкрис шлях до пізнання юридичного досвіду наших пращурів, допоможе орієнтуванню у складних лабіринтах правової дійсності, розкриттю складного процесу формування правового менталітету українського народу, з'ясуванню специфіки правової культури України.*

Література

1. Ковлер А. И. Антропология права. — М., 2002. — С. 23–24.
2. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: Вопросы теории (от познания к постижению права). — Одесса, 2002. — С. 43.
3. Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. — С. Пб., 1887; Любавский М. К. Литовско-русский сейм. — М., 1900; Лаппо И. И. Об издании Литовской Метрики // Летописи занятий Археографической комиссии. — С. Пб., 1908. — Вып. XIX; Леонтович Ф. И. Акты Литовской Метрики, собр. Ф. И. Леонтовичем. — Варшава, 1896–1897. — Т. 1. — Вып. 1. (1413–1498); Вып. 2. (1499–1507).
4. Бережков П. Г. Литовская Метрика как исторический источник. — М.; Л., 1946. — Ч. 1.
5. Хорошкевич А. Л. К истории издания и изучения Литовской Метрики // Acta Baltico-Slavica. — 1973. — Т. 8. — С. 69–94.
6. Vanionis E. Lietuvos Metrikos knygos: savoka, terminas, definicija // Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. — Vilnius, 1989. — P. 135–148.
7. Литовская Метрика. 1427–1507. Книга № 5; Книга записей № 5. — Вильнюс, 1993.
8. Лаппо И. И. Об издании Литовской Метрики // Летопись занятий Археографической комиссии. — С. Пб., 1908. — Вып. XIX. — С. 20.
9. Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. — С. Пб., 1887. — С. 22.
10. Любавский М. К. Литовско-русский сейм. — М., 1900.
11. Лаппо И. И. Об создании Литовской Метрики // Летопись занятий Археографической комиссии. — С. Пб., 1908. — Вып. XIX. — С. 20–41 [извлечение из протоколов за 1906 год].
12. Бережков П. Г. Вказ. твір. — С. 25, 105.
13. Закомлистов А. Ф. Юридическая философия. — С. Пб., 2003. — С. 195.
14. Дамирли М. А. Право и История: эпистемологические проблемы: (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания). — С. Пб., 2002. — С. 242.

УДК 340.13

А. Ф. Крижанівський
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри державно-правових дисциплін
Одеського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ

О. О. Крезе
викладач кафедри державно-правових дисциплін
Одеського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І МЕХАНІЗМ ДІЇ ПРАВА:
ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОДІЇ**

Проблема формування і функціонування громадянського суспільства стає дедалі актуальнішою, особливо в площині впливу громадянського суспільства на явища і процеси політичного та правового характеру. І хоча теорія громадянського суспільства була і є предметом уваги представників різних наукових напрямів (її дослідженням займалися такі видатні зарубіжні і вітчизняні